

Naratív dobra a zla v sovietskych/ruských vojnových filmoch

Lenka Vražďová

Abstract

The Narrative of Good and Evil in Soviet/Russian War Movies. *War movies have long been, and continue to be, utilized as a form of propaganda. This is especially true when dealing with highly instrumentalized subjects like the Great Patriotic War in Russia. This thesis aims to explore which characters or phenomena are portrayed as opposing forces of good and evil, and how these representations reflect the dominant ideology and/or the historical period in which the film was created.*

Keywords: war movie, characters, Propp, Russia, Soviet Union.

Kľúčové slová: vojnový film, postavy, Propp, Rusko, Sovietsky zväz.

Úvod

Žáner vojnového filmu je špecifickým v tom, že preň neexistuje jedna univerzálna definícia. Vojna v takýchto filmoch má slúžiť predovšetkým ako akýsi prostriedok aktualizácie iných, doposiaľ neprekonaných problémov. Za populárnosť vojnových filmov môžu politické, psychologické, ekonomické a iné dôvody (Romaškin 2022). Žáner vojnového filmu taktiež zdieľa niektoré spoločné črty so žánrom westernu, keďže oba spravidla spracovávajú príbeh súboja dobra so zlom a morálky s barbarstvom (Kane 1988).

“Obsadzovanie” naratívu boja dobra so zlom už samo o sebe naznačuje akúsi rozprávkovú podstatu vojnových filmov. Výber protagonistu/hrdinu a antagonistu/škodcu môže zohrávať veľmi vážnu úlohu pri formovaní verejnej mienky. Dôležitým sa tento faktor javí hlavne vtedy, ak vezmeme do úvahy jednu z hlavných zásad rozprávok a to tú, že dobro musí zvíťaziť a byť odmenené, zatiaľ čo zlo, disponujúce akoukoľvek silou, musí byť zákonite porazené a potrestané.

Teória Vladimira J. Proppa

Vladimir Jakovlevič Propp bol sovietskym filológom a folkloristom. V niekoľkých svojich štúdiách sa venoval problematike “gramatiky” príbehu rozprávky, vďaka čomu je dodnes považovaný za priekopníka skúmania semiotiky príbehu. Tento príspevok bude odkazovať hlavne na tézy sformulované v knihe *Morfológia rozprávky* (*Морфология сказки*), prvýkrát publikovanej v roku 1928. V tejto svojej štúdií vymedzil V. J. Propp celkom 31 funkcií rozprávky, pričom tieto funkcie v príbehu vykonáva sedem konajúcich postáv, ktorými sú hrdina, škodca, odosielateľ, darca, pomocník, princezná a falošný hrdina (Propp 2008).

Na V. J. Proppa odkazovalo v rôznych štúdiách mnoho ďalších vedcov, ktorí jeho teóriu aplikovali na rôzne literárne texty. V minulosti sa tiež viacerí zaoberali otázkou, či je možné pomocou Proppovej koncepcie nahliadať aj na film ako na text (Kalugin 2023).

Príspevok sa zameriava na otázku, aký potenciál má teória vypracovaná V. J. Proppom pri rozbere filmov o Veľkej vlasteneckej vojne a ako veľmi sa ten-ktorý film približuje štruktúre rozprávky, predovšetkým kategóriám jej postáv, ktoré predstavujú protistrany „dobra a zla“. Keďže štruktúru rozprávok môžeme považovať za zjednodušujúcu a zároveň za takú formu umeleckého textu, ktorá je známa širokému publiku, môžeme vyvodiť pravidlo, že vo filme, ktorý sa najväčšmi približuje tejto štruktúre, pôjde o najzjednodušenejší obraz reality s veľkým propagandistickým potenciálom. Príspevok skúma hlavne problematiku naratívu „dobra a zla“, pomocou Proppovej teórie sa teda zameriame na postavu hrdinu, zastupujúceho stranu dobra, postavu princeznej, predstavujúcu fenomén, ktorý sa hrdina snaží zachrániť, a na postavy škodcu a falošného hrdinu, zastupujúce stranu zla. „Táto etická dichotómia triumfujúceho dobra a poraziteľného zla je pre žáner rozprávky inherentná dôsledkom jeho genézy v religiozite romantizmu“ (Duleba 2024). Budeme sa tiež venovať otázke, ako doba, v ktorej bol film natočený, ovplyvnila vyobrazenie daných postáv.

40. a 50. roky

O tradícii vojnového filmu môžeme hovoriť už počas Veľkej vlasteneckej vojny. V roku 1942 natočil sovietsky režisér Julij Rajzman vojnový film *Mášenka* (*Машенька*). Hlavným motívom tohto filmu je láska dvoch mladých ľudí, ktorých rozdelila vojna. Keďže bola táto snímka natočená ešte v priebehu Veľkej vlasteneckej vojny nenájdeme v nej, na rozdiel od väčšiny

neskorších sovietskych filmov, neotrasiteľnú istotu vo víťazstvo sovietskych vojakov či komunizmu.

V 50. rokoch sa sovietska kinematografia začína vyznačovať istými zmenami. Postavu škodcu naďalej mnohokrát zastupuje samotná vojna a postavu princeznej podobne, ako je tomu v prípade lásky v *Mášenke*, predstavujú bežné medzilidské vzťahy či morálne zásady. Hlavnými hrdinami sa však stále častejšie stávajú vojaci, komunisti, smerujúci napriek rôznym prekážkam k istému konečnému víťazstvu. Napriek tomu sa stále namiesto s postavami sebavedomých a nebojácnych hrdinov častejšie stretávame s obrazom obyčajných mužov a žien s ich bežnými ľudskými starosťami a strachom (Rusina 2019)

Významnými filmami z obdobia 50. rokov sú filmy *Balada o vojakovi* a *Osud človeka*. Ako napovedajú už samotné názvy, hlavnými hrdinami týchto filmov sú obyčajní ľudia, vojaci, cez ktorých je zobrazený príbeh celej súdobej spoločnosti. Tento nový trend v sovietskej kinematografii bol popisovaný ako celkom nový pohľad na človeka, ktorý sa stáva centrom historických udalostí, z ktorých musí on sám nájsť východisko. Ide o tzv. zobrazenie dejín očami jednotlivca (Anninskij 1991).

Film *Balada o vojakovi* (*Баллада о солдате*) natočil v roku 1959 sovietsky režisér Grigorij Čuchraj. Snímku videlo viac ako 30 miliónov divákov z vtedajšieho Sovietskeho zväzu, získal viac ako 100 ocenení v zahraničí, nomináciu na cenu Oscar a samotnému režisérovi Čuchrajovi bola udelená Leninova cena, jedno z najpoprednejších vyznamenaní v súdobom Sovietskom zväze (Muzej Kino).

Postavu hrdinu v tomto prípade zastupuje mladý vojak Al'oš a Skvorcov a postavu škodcu, predstavujúceho stranu zla, zastupuje vojna samotná. Nemeckí vojaci ani iné odkazy na nacistické Nemecko sa vo filme nevyskytujú. Pri strojoch, akými sú napríklad bombardujúce lietadlá či tanky, nie je v záberoch vidieť ich obsluhu. Jediným nepriateľom vo filme je vojna, ktorá spôsobuje škody všetkým, ako na bojovom poli, tak aj v civilnom živote. Postavu falošného hrdinu v tomto príbehu zastupuje neverná manželka, ktorá, zatiaľ čo je jej muž na fronte a posieľa jej dar, už žije s iným mužom.

V rovnakom roku ako bol natočený film *Balada o vojakovi*, uviedol režisér Sergej Bondarčuk do kín druhú veľmi významnú sovietsku vojnovú snímku *Osud človeka* (*Судьба человека*), natočenú podľa rovnomennej poviedky Michaila Šolochova. Postavu hrdinu v nej predstavuje frontový šofér Andrej Sokolov, ktorého stvárnil sám režisér Sergej Bondarčuk (Kino-Teatr). Škodcu, podobne ako v *Balade o vojakovi*, predstavuje vojna ako taká, avšak tá tentokrát „škodí“ skrz fašizmus a fašistickú armádu. Vina je v tomto prípade pripisovaná rovnako tak vojne ako aj fašistickej ideológii ako jej neoddeliteľnej súčasť.

Napriek tomu ale sám Sokolov za väčšie zlo než samotných nepriateľov, považuje soviетov, ktorí sa dopustia zrady. Práve postava takéhoto zradcu, ktorý sa v zajatí vyhráza svojmu nadriadenému, zastupuje vo filme postavu falošného hrdinu.

80. a 90. roky

Ku koncu 80. rokov prechádza Sovietsky zväz zásadnými zmenami. Nestabilita a neistota v spoločnosti sa premietli aj do mnohých súdobých diel. Tieto zmeny významne ovplyvnili aj vnímanie naratívu dobra a zla. V roku 1983 spôsobil v Sovietskom zväze šok film *Strašidlo* (*Чучело*). Tento film spôsobil vlnu debát v médiách, na školách aj medzi rodičmi. Táto snímka bola totiž prvou, ktorá zobrazovala sovietske deti v úlohe krutých antagonistov, ochotných uštvat' spolužiačku, aby jeden druhému dokázali, že nie sú zbabelcami (Rusina 2019).

Jedno z najkontroverznejších diel sovietskej kinematografie sa objavuje v kinách v roku 1985. Film *Chod' a pozeraj sa* (*Иду и смотрю*) priniesol do žánru vojnového filmu v sovietskej kinematografii veľkú zmenu v zobrazení dobra. Bieloruský chlapec Fl'ora sa po tom, čo je svedkom mnohonásobných krutostí zo strany fašistickej armády, stáva troskou bez akejkoľvek viery v ľudí a bez svojich bývalých zásad (Kino-Teatr). V komparácii s vyššie spomínanými filmami ide o významný posun. V predchádzajúcich dielach totiž hrdinovia mohli utpieť fyzickú ujmu či dokonca prísť o život, avšak ich morálne zásady, predstavujúce postavu princeznej, museli byť zachránené a zachované.

Tragicky končia aj hrdinovia filmu *Jedna noc* (*Одна ночь*), ktorý na prelome rokov 1989 a 1990 natočil na motívy rovnomennej povieky Vasil'a Bykova Vladimir Kolos. Príbeh opisuje nečakané spojenectvo medzi sovietskym a nemeckým vojakom po tom, čo sú obaja po bombardovaní na jednu noc uväznení v zničenom dome (Kinopoisk). Ivan Voloka a Fritz Hagemann postupne zisťujú, že sú si v mnohom podobní a nenávisť medzi nimi postupne zmizne. Avšak hneď po tom, čo sa dostanú na slobodu, obaja zabúdajú na dané sľuby a uzavreté priateľstvo a pokračujú v snahe zabiť toho druhého.

Aj v tomto prípade môžeme vidieť zmenu v obraze dobra aj zla. Zatiaľ čo v *Balade o vojakovi* a *Mášenke* zastupovala škodcu len vojna ako taká, vo fimoch *Osud človeka* a *Chod' a pozeraj sa* zase vojna škodiaca skrz fašizmus, vo filme *Jedna noc* postavu škodcu zastupuje opäť vojna, avšak tentokrát škodiaca skrz obidve znepriatelené strany.

Ani postava hrdinu, ktorú tu stvárňuje Ivan Voloka, nezapadá do dovtedajšieho tradičného obrazu sovietskeho hrdinu. Zatiaľ čo postavy Skvorcova,

Sokolova a taktiež Ivuškina, ktorého si spomenieme neskôr, sa uchýľovali k násiliu len v nevyhnutných prípadoch alebo nikdy, pri postave Voloka podobné morálne zásady absentujú. Voloka neváha strieľať na nepriateľa od chrbta, v poviedke sa sám chváli prípadmi, kedy sa mu podarilo zabiť bez toho, aby si ho obeť všimla. Tak isto od chrbta vystrelí v závere aj na Hagemanna, ktorému počas ich uväznenia sľuboval bezpečie v sovietskom zajatí. Vzhľadom na spomínaný záver môžeme konštatovať, že Ivan Voloka, okrem postavy hrdinu, zaostáva v príbehu aj postavy škodcu a falošného hrdinu. Ani postava princeznej, podobne ako vo filme *Chod' a pozeraj sa*, nebola zachránená.

Súčasnosť

Na súčasnú ruskú kinematografiu vplýva vo veľkej miere nie len politická situácia, ale aj zahraničná kinematografia. Veľkými zmenami sa vyznačuje nie len vizuálna stránka filmov, ale ja pohľad na dobro a zlo a na atribúty, ktoré sú týmto stranám pripisované. Ako príklad novodobých postupov uvedieme film *T-34*, ktorý v roku 2018 zrežiroval Alexej Sidorov a jeho producentom bol britsko-americký podnikateľ, miliónár a väčšinový spoluvlastník Warner Music Group Leonard Blavatnik (Tairov 2019). V ruských kinách bola snímka uvedená na začiatku roka 2019.

Hoci je hrdinom tohto filmu rovnako ako v predchádzajúcich prípadoch sovietsky vojak, postava Nikolaja Ivuškina sa odchyľuje od sovietskeho obrazu hrdinu. Zatiaľ čo v sovietskych vojnových filmoch býval hlavný hrdina spravidla obyčajným človekom zastupujúcim všetkých, ktorý nevyňikal fyzickou silou ani zvláštnou inteligenciou, nový ruský hrdina sa stáva akýmsi „prototypom“ dokonalého vojaka, ochotného obetovať čokoľvek pre svoju vlasť.

Tento rozdiel v pohľade na dobro je najzreteľnejší pri komparácii scén, ktoré by sme mohli prirovnať k jednej z 31 funkcií rozprávok V. J. Proppa, k tzv. „odoslaniu hrdinu“ (Propp 2008). Túto funkciu v prípade vojnových filmov mnohokrát zastupuje scéna „odmeňovania“ na veliteľstve. Vo filme *Balada o vojakovi* sa prichádza Aľoša Skvorcov hlásiť na veliteľstvo po tom, čo sám zneškodní nemecký tank. Na veliteľstve má dostať medailu za odvalu, avšak Aľoša vyznamenanie odmieta a namiesto neho prosí o pár dní dovolenky, aby mohol navštíviť svoju matku. V danej situácii ide o veľmi ľudskú požiadavku. V *Osude človeka* sa Andrej Sokolov dostáva k veliteľovi po tom, čo sa mu podarí uniknúť zo zajatia a privedie so sebou aj nemeckého dôstojníka ako rukojemníka. Hoci sám zažiada o návrat na front, za odmenu je mu taktiež umožnené aby odišiel a navštívil svoju rodinu. Naproti tomu

Nikolaj Ivuškin, ktorý taktiež dostáva šancu vypýtať si odmenu za svoje zásluhy, odmieta relatívne bezpečnú a pohodlnú prácu zásobovača a žiada o pridelenie k jednotke, ktorá má za úlohu kryť ústupujúcu rotu pred nemeckými tankami, čo všetci prítomní považujú za samovražednú misiu. Táto „odmena“ je Nikolajovi za jeho zásluhy na jeho žiadosť udelená.

Nie len postava hrdinu si v súčasných ruských vojnových filmoch prešla výraznými zmenami. V. J. Propp upozorňuje na to, že postava škodcu býva v príbehu akýmsi zrkadlovým obrazom hrdinu (Propp 2008). Zmeny, ktorými si prešlo „dobro“ sa teda museli prejavit' aj na strane „zla“. Zatiaľ čo vo všetkých nami rozberaných filmoch bola postava škodcu zastupovaná vojnou, či už samotnou alebo „škodiacou“ skrz jednu či obe zainteresované strany, vo filme *T-34* vojna prestáva zastupovať niektorú z konajúcich postáv a škodcom sa stáva jeden konkrétny človek – SS Standartenführer Klaus Jäger. Rovnako ako Nikolaj prestáva byť obyčajným človekom z radov zastupujúcich všetkých aj jeho „zrkadlo“ medzi svojimi rovesníkmi vyniká. „Zrkadlovú“ podobnosť medzi týmito dvoma protipólmi vo filme vyzdvihne sám Jäger. Okrem rovnakého veku a funkcie veliteľa tanku oboch vojakov upozorní aj na to, že sú menovcami, keďže meno Klaus je odvodené od mena Nikolaus a to je len inou verziou mena Nikolaj.

Ďalšou dôležitou črtou, ktorá film *T-34* odlišuje od ostatných menovaných, je absencia ideologického naratívu. Na to odkáže vo svojej recenzii aj ruský kritik Anton Dolin, ktorý *T-34* označí za film o Veľkej vlasteneckej vojne, ale tentokrát bez Stalina a ideológie (Dolin 2018).

Podľa slov Proppa ale musí byť rivalita medzi hrdinom a škodcom niečím motivovaná. Práve nenávisť medzi prívržencami fašistickej a komunistickej ideológie spravidla motivovala bojujúce strany v sovietskych dielach. Postavy Nikolaja Ivuškina a Klauza Jágera však predstavujú byť nositeľmi ideológie a stávajú sa len nositeľmi národnosti, inými slovami súboj dobra a zla vo filme *T-34* už nie je motivovaný ideologickou otázkou, ale národnostnou. Nesledujeme súboj medzi komunizmom a fašizmom, ale súboj medzi „nami“ a „nimi“. Táto zmena nepriamo spôsobila absenciu postavy falošného hrdinu, keďže táto postava zastupuje stranu „zla“, ale zároveň predstavuje zlo skryté medzi „nami“ (ako v prípade nevernej manželky, udavača či Ivana Voloku zradzujúceho svoje vlastné zásady).

Záver

Tak, ako takmer všetko z oblasti kultúry, aj žáner vojnového filmu podlieha zmenám v závislosti od toho, aké témy sú práve v tých-ktorých rokoch populárne, prípadne aké témy diktuje aktuálna vládnuca vrstva a politické záujmy.

Dôležitým faktorom, ktorý vplýva na kinematografiu a obzvlášť na žáner, ktorý je často využívaný pri manipulovaní verejnej mienky, akým vojnové filmy istotne sú, je krajina a kultúra, v ktorej daný film vznikol. Musíme mať na pamäti, že Rusko od začiatku 20. storočia prestalo niekoľko vážnych a kontrastných zmien v oblasti politiky: kult osobnosti Stalina, Chruščovova kritika kultu osobnosti Stalina, stagnácia, perestrojka, vznik Sovietskeho zväzu a jeho pád, liberalizáciu 90. rokov, „konzervatívny zvrät“ po roku 2012 (Shcherbak 2022) atď... Všetky tieto zmeny ovplyvnili vnímanie dobra a zla, čo sa prirodzene prejavilo aj v kinematografii, pričom téma Veľkej vlasteneckej vojny bola a je sama o sebe dodnes v Rusku vo veľkej miere inštrumentalizovaná.

Primárne zdroje:

Ballada o soldate. In: Muzej kino, <<https://www.museikino.ru/exposition/films/ballada-o-soldate/>> [15. 10. 2024].

Idi i smotri (1985). In: Kino-Teatr, <<https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/2660/annot/>> [15. 10. 2024].

Odna noč. In: Kinopoisk, <<https://www.kinopoisk.ru/film/681088/>> [17. 10. 2024].

Sud'ba čeloveka (1959). In: Kino-Teatr, <<https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/6877/annot/>> [16. 10. 2024].

Literatúra

ANNINSKIJ, L. (1991). *Šestidesiatniki i my: kinematograf, stavšij i ne stavšij istorijej*. Moskva: VTPO “Kinocentr”.

DOLIN, A. (2018). Vychodit „T-34“: blokbuster pro Velikuju Otečestvennuju vojnu ot režissiora „Brigady“ – bez Stalina i ideologii. *Meduza*, 26. 12. 2018, <<https://meduza.io/feature/2018/12/26/vygodit-t-34-blokbaster-pro-velikuyu-otechestvennyuyu-voynu-ot-rezhissera-brigady-bez-stalina-i-ideologii>> [17. 10. 2024].

DULEBA, M. (2024). “Von kindlichen Träumen belogen”: Joachim Ringelnatz' (ent-)idealisierte Märchenwelt. *Neophilologus*, 108(3): 445–466. <https://doi.org/10.1007/s11061-024-09806-y>

KALUGIN, D. J. (2023). „Razbirat' artchavis metodami Proppa točno bessmyslenno“. *HSE*, 21. 12. 2023, <<https://spb.hse.ru/news/88137-8930.html>> [14. 10. 2024].

- KANE, K. (1988). *The World War II Combat Film*. New York: Greenwood Press.
- PROPP, V. J. (2008). *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H.
- ROMAŠKIN, M. I. (2022). Vojennoe kino kak žanr. *Gumanitarnyje vedomosti TGPU im. L. N. Tolstogo*, 3(43): 43–58.
- RUSINA, J. A. (2019). *Istorija sovětskogo kino*. Jekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
- SHCHERBAK, A. (2022). Russia 's “conservative turn” after 2012: evidence from the European Social Survey. *East European Politics*, 39(2): 194–219. <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2084077>
- TAIROV, R. (2019). Miliarder Blavatnik profinansiruet tri rossijskich fil'ma. *Forbes*, 2. 12. 2019, <<https://www.forbes.ru/newsroom/milliardery/388589-milliarder-blavatnik-profinansiruet-tri-rossijskih-filma>> [17. 10. 2024].

Kontakt:

Mgr. Lenka Vražďová

Katedra rusistiky	Department of Russian and East
a východoeurópskych štúdií	European Studies
Filozofická fakulta	Faculty of Arts
Univerzita Komenského v Bratislave	Comenius University in Bratislava

Email Address: vrazdova5@uniba.sk

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0467-7663>